

QARABAĞ-ŞUŞA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİTİ - UZAQ KEÇMİŞDƏN BU GÜNÜMÜZƏ QƏDƏR...

(Əvvəlki 3-cü səhifədə)

XII əsr Azərbaycan poeziyasının ən qüdrətli simalarından biri qarabağlı Mücirəddin Beyləqanı olmuşdur və Xosrov Dəhləvi onun sənətkarlığını Xaqani Şirvaninin sənətkarlığından üstün tutmuşdur. Zəld ibn Hüseyin ibn Ömər Beyləqanı da Mücirəddinin müasiri olmuş, filosof olaraq yüksək elmi səviyyəyə çatmış, Dəməşqə getmiş, orada bədii fikrin, fəlsəfi elmin apancısı kimi məşhur olmuş, bir sıra yüksək səviyyəli bədii əsərlər yaratmışdır.

XIV əsrdə Tuti Abdulla Qarabaği adlı bir şair fəaliyyət göstərmiş, əsərlərindən hələlik əldə olmasa da, "Həqiqətüs-Şüara" və başqa mənbələrdə çox ilhamlı, tanınmış şair kimi hörmətə adı çəkilir.

Sədullah Bərdəi (XIV-XV əsrlər), Mihuyiddin Məhəmməd Bərdəi (? - 1521) kimi şair və alimlərin də öz dövrlərinin tanınmış simalarından olduğu bildirilir.

XV əsrdə Qarabağlı Şeyx İbrahim ibn Məhəmməd Şəhəbaddin Bərdəi dövrünün Şeyx tituluna yüksəlmiş, Gülşeni təxəllüsü ilə ədəbiyyat əlminə olduqca məşhur olmuşdur və Mövlanə Gülşeni mərtəbəsinə, təbəqəsinə çataraq Qahirədə və Osmanlı imperiyasında öz təriqətini yaymışdır. Xanəgahı Qahirədədir və bu gün də fəaliyyətdədir. Mövlanə Gülşenin iki oğlu - Şeyx Əhməd Gülşenizadə və Səfvət Seyyid Əli Gülşeni də şair olmuşlar və atalarının ölümündən sonra onu əvəz etmişlər.

Yusif ibn Məhəmmədsəhi Qarabaği XVI-XVII əsrlərdə yaşayıb-yaratmış, dövrünün görkəmli alimlərindən olmuş, Səmərqəndə Hüseyniyə xanəgahına getmiş və Mövlanə Yusif təbəqəsinə yüksəlmişdir. Səmərqəndə indi də xanəgahı hörmətə yad edilir. İzzəddin (Mühəddin) Məhəmmədəli oğlu Qarabaği (1635-ci ildə vəfat edib) XVI-XVII əsrlərdə yaşamış, İbni Sina məktəbinin davamçılarından olmuş filosofdur. Şərhlərdən ibarət məşhur fəlsəfi traktatların müəllifidir.

XVI əsrdə yaşayıb-yaratmış, Şah İsmayıl Xətai sarayının doğmalarından olan, ustadlar-ustadı Aşıq Qurbani dövrünün ən kamil ustad sənətkarı olmuşdur. Ümumiyyətlə, Qarabağ mühitində aşılıqları XVI-XVII əsrlərdə çiçəkləndiyi, dərin ürfani-estetik köklərə, xüsusən də təriqət ənənəsinə bağlılığı qeyd olunur.

Bütün bunlar tarixin saralmış, küləklərə sovrulmuş səhifələrindən bu günümüzdə gəlib çatan, zənginliyi ilə qiblə doğuran mədəniyyətimizin qəlpələridir, zərrələrdir, cizgilərdir. Qarabağ əbədi mühiti həmişə Azərbaycan mədəniyyətinə və ədəbiyyatına yaxşı mənada fon vermiş, onun ən qüdrətli səhifələrini yaratmış, istiqamətləndirmişdir.

* * *

XVIII əsrdə isə Qarabağ xanlığının və onun paytaxtı Şuşa-Pənəhəbad şəhərinin yarınması ilə Qarabağ ədəbi-mədəni mühiti, demək olar ki, çiçəklənmə, intibah mərhələsinə daxil

olmuşdur.

XVIII-XIX əsr Qarabağ ədəbi mühiti ən yeni ideya-estetik xətti, ədəbi-üstubi meylləri və zənginliyi ilə təkə Azərbaycanca deyil, bütün türk dünyasında eləcə də, Şərqi ədəbiyyatında ən mövqelərə çixir.

Savadlı elm və sənəd adamlarını saraya cəlb etmək Qarabağda hələ Pənəhəli xan (1693-1758, xanlıq dövrü 1747-1758 - red.) dövründən başlaya qədər idi. Mirzə Vəli Baharlı, Molla Pənəh Vaqif, Mirzə Camal Cavanşir kimi görkəmli şəxsiyyətlər müxtəlif vaxtlarda xan sarayına cəlb olunmuş və onlar öz fəaliyyətləri ilə Qarabağ xanlığının ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamışlar. Bu ənənə xüsusilə İbrahimxəlil xanın (1732-1806, xanlıq dövrü 1758-1806 - red.) dövründə geniş şəkildə olmuşdur. Uzaqqorən Qarabağ hakimi təkə yerli adamları yox, həm də Qafqazın və İrənin müxtəlif şəhərlərindən ziyalı, mədəni, işbilən şəxsləri saraya dəvət edir, onların məsləhətlərindən bəhrələndirir.

"Qarabağ şairləri nəhəng qartallar kimi Şuşa dağlarının poetik zirvəsində məskən salaraq öz fəvqoləndə poeziyaya ton verirdilər". Böyük ədəbiyyatşünas və pedaqoq, ilk ədəbiyyat tarixçisi, İlaşlı Fəridunbəy Köçərlinin qeyd etdiyi kimi Şuşa dağlarının bu poetik zirvəsində "məskən salan" bu şairlərin böyük ədəbi irsi ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir.

Təkə Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkirəyi-Nəvvab" toplusunda XIX əsrdə Qarabağdan çıxmış 100-dən artıq şairin həyatı və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmişdir. Təzkirə 1913-cü ildə Bakıda kitab şəklində nəşr olunmuşdur.

XVIII əsrdə Mirmöhsün Ləmbəranı Aşof, Aşıq Əli, Aşıq Valeh, Ziyadi Qarabaği və Molla Pənəh Vaqifin adları çox mətləblərdən xəbər verir. Qarabağ ədəbi mühiti XVIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan ədəbiyyatında ilk olaraq realist şerin əsasını qoyaraq, XIX əsrdə realizm ədəbi metodunun yaranmasına və möhkəmlənməsinə, inkişafına səbəb olmuşdur.

İbranim Xəlil xanın qızı Ağa Bəyim ağa Tuti (Ağabacı adı ilə də tanınır) Şərqi ən müdrik qadın kimi məşhurlaşdı və İran şahı Fətəli şah dövründə şahlıq diplomatiyasının ən fəal istiqamətverici şəxslərindən oldu və onun məşhur bayatısının vətənpərvərlik ruhu bu gün də öz cazibə gücü ilə səslənməkdədir:

Əziziyəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Tehran cənnəttə dönsə,
Yaddan çıxmaq Qarabağ.

"Vətən bağı" al-əlvandır,
Yox içində xarı bülbül.
Nədən hər yerin əlvandır,
Köksün altı, sarı bülbül?!

ah-naləsi də ona aiddir və müasir dövrün məşhur alimlərindən biri olan rəhmətlik Yaşar Qarayev isə bu misraları Şuşanın bu günkü halı ilə əlaqələndirərək belə mənalandırmışdır:

Vətən bağı al-əlvandır,
Qan içində Xarıbülbül.

XVI-XVII yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında həm də orta əsr məhəb-

bət və qəhrəmanlıq dastanlarının formalaşması dövrü kimi tanınır. Füzulinin yazılı poeziyada əldə etdiyi uğuru az qala eyni səviyyədə şifahi xalq yaradıcılığının Qurbani, Aşıq Abbas Tu-farqanlı kimi nümayəndələrinin yaradıcılığında görürük.

XVII əsrdə Pənəhəbad şəhərinin-Şuşanın bünövrəsi qoyulandan sonra Qarabağ ədəbi mühiti Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti üçün ən qaynar mərkəzinə çevrildi. Bu ona görə belə idi ki, Naixçıvan, İrəvan, Gəncə, Şəki və b. xanlıqların, Gürcüstanın siyasi-ictimai hadisələrinin istiqamətini də Qarabağ xanlığı müəyyənlişdirməyə başladı və aralarında sıx əlaqələr oldu. Bu əlaqələr Qarabağ ədəbi mühiti üçün təsir dairəsini daha da genişləndirdi.

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığının əsasən aşiq nümayəndələrinin əsərlərinin təsiri altında canlı həyata, xalq dilinə daha da yaxınlaşdı. Mələmdur ki, Azərbaycan folklorunun mühüm janrlarından biri olan bayatı janrının vətəni də Qarabağ elləri olmuşdur. Bəlkə də, türk dünyasında ilk bayatı burada çəkilməmişdir və elə ona görə də Azərbaycanın digər rayonlarına nisbətən Qarabağda bayatı janrı daha geniş şəkildə yayılmışdır. İraqda, Bağdad civarlarında Kərkük türklərinin əsil-nəsiləri, soyları Bayat boyuna bağlı olduğundan, indinin özündə də, burada ən zəngin janrdır və Kərkük türklərinin bayatları olduqca məşhurdur.

XVI əsrin və bütün zamanların ən dahi sənətkarları, ədəbiyyət yolçusu Məhəmməd Füzulinin də əslən Bayat elindən olduğu ehtimal edilir.

XVII əsrin bayatı ustası da, Qarabağın Gülübird kəndindən (Laçın rayonu) Sarı Aşıq olmuşdur.

Bir sıra əsərlərdə Aşıq Qərib, Yetim, Qurbanəli, Abdulla, Nəbi adı ilə tanınan Sarı Aşıqın əsl adı Sarı olmuş, Yaşlı adlı bir qıza aşiq olandan sonra "Aşiq" təxəllüsü ilə tanınmış, bayatı janrının incilərini yaratmışdır. Dünyanın ən nizamlı, ən kövrək, ən sərrast, ən ustad, fəlsəfi-ıdraki məzmunlu bayatları məhz Sarı Aşıqın adı ilə bağlıdır.

Mən aşiq, tərsinə qoy,
Tər tənə tərsinə qoy,
Yaxşını qıbləsənə,
Aşığı tərsinə qoy.

Azərbaycan aşiq ədəbiyyatında qüdrətli söz sərrafı, bayatı ustası kimi adını tarixin yaddaşına yazan Sarı Aşıq o sənətkarlardandır ki, hər bayatı söz xəzinəmizin qızıl kərpiclərindəndir və onun zəngin irsi ilə hər xalq, hər millət öyünə bilər.

XVIII əsrdə "Qarabağ içəri bir şair Kəlimullah Musadır". Bu misra M.P. Vaqifə məxsusdur. Mələmdur ki, Vaqif Qarabağa köçən zamana qədər Şuşa qəzasında Musa Kəlimullah adlı məşhur bir şair yaşayıb-yaratmışdır. Və o da aydın olur ki, Musa Kəlimullah XVIII əsr Qarabağ-Şuşa poeziya məktəbinin ilk rüseymini yaranarlardan biri olmuş və bu məktəb sonralar inkişaf edərək özünün ən yüksək pilləsinə qalxmışdır.

Şeiriminin fəxri Molla Pənəh Vaqif (1717-1797) Azərbaycan ədəbiyyatının yeni istiqamətdə inkişafına kömək etmiş qüdrətli bir sənətkar kimi Qar-

bağda-Şuşada ədəbi-poetik mühitin yaranması və inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Bu sırada Qarabağda uzun müddət yaşamış Molla Vəli Vidadinin də Qarabağ-Şuşa ədəbi mühitinə böyük təsirini qeyd etmək vacibdir.

Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xan Cavanşirin dövründə Şuşa qəzası özünün parlaq bir dövründə - çiçəklənmə, tərəqqi, mədəniyyət dövründə başlamışdır. Şəhərdə əsas ictimai güvyyətə çevrilmiş sənətkarlar ordusu emələ gəlmiş, burada xalq təfəkkürünün ən gözəl abidələrini yaranan məhir söz, qələm, fırça ustaları, müxtəlif zövqlü zəka sahibləri, yaradıcı güvvələr yetişmişdir.

Molla Pənəh Vaqif yaradıcılığının bilavasitə təsiri altında Qarabağ ədəbi mühitində tənqidi-realist satirinin Qasım bəy Zakir (1784-1857) kimi nümayəndəsi yetişərək uzun müddət poetik inkişafın istiqamətini müəyyənlişdirdi. Lakin həm Zakirin öz yaradıcılığında, həm də onunla çağdaş olan şairlərin əsərlərində Füzuli ənənələrini də yeni səviyyədə davam etdirildiyini görürük ki, bunun da ən böyük nümayəndələrindən biri Xursud Banu Natəvandır (1830-1897).

Şuşada fəaliyyət göstərən "Məclis-i-Şuşa" poetik məclisində Xursud Banu Natəvan, "Məclis-i-fəranuşan"a ("Unudulmuşlar məclisi") isə Mirzə Möhsün Nəvvab başlıq edirdi. Ümumən, o dövrdə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən ədəbi məclislər arasında sıx əlaqə mövcud idi və şairlər bir-biri ilə yazırdılar. Bütvürlükdə XIX yüzilliyin ədəbiyyatı Qarabağ ədəbi məktəbinin yeni mərhələyə - XX əsr ədəbiyyatına keçid üçün möhkəm zəmin hazırlamışdır.

M.F.Axundzadə ənənələrinin davamı ilə inkişaf edən maarifçi dramaturgiya Nəcəf bəy Vəzirovun (1854-1926) hələ XIX əsrin sonlarında qələmə aldığı komediyalar və "Müsbətə-Fəxrəddin" (1894) faciəsi, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin (1870-1933) komediyaları və "Dağılan tifaq", "Bəxtsiz cavan" (1900), "Ağa Məhəmməd şah Qacar" (1907) faciələri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı daha da zənginləşdi.

İlk Azərbaycan professional qadın aşığına da Qarabağ yetişdirmişdir və Aşıq Pəri şəxsiyyəti (XIX əsr) buna əyani bir sübutdur. Lakin artıq bu yazılı ədəbiyyatla folklorun qovuşduğu kamil bir mərhələsinə baş vermişdir.

(Davamı var)

Qurban BAYRAMOV,
ədəbiyyatşünas-tənqidçi.